

ISTOTY MITOLOGICZNE W DYSKURSIE CODZIENNOŚCI ŻMUDZINÓW Z DRUGIEJ POŁOWY XX WIEKU

Jūratė Pajėdienė

Instytut Języka Litewskiego, Wilno

<https://orcid.org/0000-0003-1542-2866>

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.24>

ADNOTACJA. W artykule został przedstawiony opis występujących w dyskursie codziennym Żmudzinów z drugiej połowy XX w. nazw istot mitycznych, wraz z analizą kontekstów ich użycia i funkcji, jakie one pełnią. Autorka zwraca uwagę na podwójny – racjonalny lub irracjonalny – sposób nazywania istoty mitycznej. Omawia również typy stałych zwrotów z nazwami diabła oraz możliwości wariantywne ich użycia. Materiał źródłowy pochodzi ze słowników gwary żmudzkiej (zob. Aleksandravičius 2011, Vanagienė 2014–2015) oraz zbioru autentycznych tekstów mówionych *Taip šneka tirkšliškiai* ('Tak mówią mieszkańcy Tirkšliai', zob. Girdenis 1996).

SŁOWA KLUCZOWE: codzienny język mówiony Żmudzinów, nazwy istot mitologicznych, nazwy diabła, eufemizmy.

Wstęp

W sytuacji, gdy zgromadzeni razem Żmudzini są czymś zdziwieni lub wściekli z jakiegoś powodu, słuchającej ich osobie spoza tego grona może się wydawać, że w codziennym języku mówionym z trudem mogliby się oni obejść bez wspomnienia o tej czy innej sile demonicznej lub mitologicznej. Przeprowadzone na początku XXI w. badania pamięci ludowej Żmudzinów (zob. Stundžienė 2007) potwierdziły istnienie wciąż niezapomnianych, jednakowych świadectw wspólnotowego folkloru oraz wyrazistość mitologicznej refleksji narratywów żmudzkich, która ujawnia się w opowieściach związanych z innym światem, o niespokojnych duszach, ognikach, straszaniu lub o aktywnie działających w podaniach żmudzkich istotach mitycznych, takich jak *diabeł*, *skrzat*, *wiedźma* (lit. *velnias*, *kaukas*, *laumė*). Trzeba przyznać, że część fabuł podań związanych z tymi istotami badacze pamięci ludowej (folklorystycznej) określili jako nieco zapomniane, przekształcone lub takie, które stały się niespójnymi komunikatami, jakich zwykli używać Żmudzini w komentarzach wtedy, gdy oni sami wierzą lub nie wierzą w realne istnienie tych

istot (por. Stundžienė 2007, 34; 47). Na analogiczną sytuację wskazuje także systemowa analiza materiałów ilustracyjnych do słownika mowy Źmudzkiej z nieco wcześniejszego okresu – z drugiej połowy XX w. (zob. Aleksandravičius 2011, Vanagienė 2014–2015), które tworzą wycinek dyskursu codzienności Źmudzinów. Konteksty materiałowe związane z tajemniczym pochodzeniem istot i stopie intensywność odwoływania się do nich w języku potocznym (w dialogach i sfabularyzowanych historiach w formie monologów) można poznać dzięki autentycznym (nagrany przy pomocy ukrytego mikrofonu) tekstom mówionym, ogłoszonym drukiem w książce *Taip šneka tirkšliškiai* ('Tak mówią mieszkańcy Tirkšliai', Girdeńis 1996). W tych tekstach typowe dla Źmudzinów przywoływanie diabła pojawia się nie tylko w formułach przekleństw¹, ale także w pytaniach, określeniach i zwrotach o charakterze bardziej umiarkowanym, z udziałem teŹe postaci mitologicznej. Rozmawiając z osobami spoza najbliższego otoczenia (tzn. spoza rodziny czy wspólnoty) Źmudżini są bardziej powściągliwi: nazwy istot demonicznych lub mitologicznych zwykle pojawiają się wtedy, kiedy się powtarza opowieści słyszane od innych osób albo teŹ cytuje się inną osobę lub samego siebie (po to, aby bardziej wiarygodnie przekazać sytuację z przeszłości). Występują one również w utrwalonych powiedzeniach, które nabrały stałego znaczenia (np. *gīvs vel'(n')s/biosos*² 'żywy diabeł / bies' [duŹo]; *kelms Źēna* 'pień to wie' [nie wiadomo, dlaczego]; *vėsokiū Źalčiū* 'różnych węży' [wszystkiego; różnych rzeczy]).

W artykule są analizowane nazwy i funkcje znanych Źmudżinom istot mitologicznych, zwracając uwagę na podwójny sposób wyrażania relacji – racjonalny³ lub irracjonalny⁴ – między osobą mówiącą a powiedzeniami. Pozwala to dostrzec psychologiczne uzasadnienie istnienia chtonicznej lub demonicznej natury istot (por. Vėlius 1987, 280), a czasami także relikty staroŹytnego myślenia i wierzeń religijnych (zob. tamŹe) oraz zachowany sens na poziomie podświadomości. PoniewaŹ, jak twierdzi Gintaras Beresnevičius (2019, 310),

1 O formułach przekleństw Źmudzkich zob. Jasiūnaitė 2007, 260.

2 W tekście artykułu Źmudzkie wyrazy gwarowe zapisane są zgodnie z zasadami pisowni, określonymi przez Juozasa PabrėŹę (2017, 167–194); ilustracje uŹycia tych wyrazów są podawane zgodnie z ich zapisem w cytowanych publikacjach.

3 Opowiadając o wzbudzających groŹę zjawiskach lub istotach rozmówcy zwykle starają się podać abstrakcyjne lub konkretne Źródła informacji i uzasadnić ich wiarygodność (np., *tėn pėln^o bėrn^o vėsė sak^e, ka baid^e* 'tam pełną gębą, otwarcie" wszyscy mówili, Źe straszy' (ŠVŹŹ 1, 83); *mėn tėys pāsakūoj^e, ka vaidėnūos ę nėkėlėnt, ę ne nāk^t* 'mówił mi ojciec, Źe miał przywidzenia i nie podczas prania [bicia], i nie w nocy' (ŠVŹŹ 2, 398), omówić poziom ich realności (*tėkromūo jug nėbėv^a tū baidėkėl^ė* 'w rzeczywistości przecieŹ nie było tych widm' (ŠVŹŹ 2, 344); *mėn pātė ĩ bėv^e pasėvaidėn^e, nė, aiškė* 'ja teŹ miałem widzenie, no, wyraźnie [namacalnie]' (ŠVŹŹ 2, 398) i osobistą relację wiary–niewiary (*āš jau tėkėtus, ka tū baidėkėl^ė bėv^o kėt^a kār^t* 'myślę, Źe te straszydła były i wcześnieij'; *āš nėtėk^o i vėlėn^s* 'nie wierzę w diabły' (ŠVŹŹ 2, 342).

4 Na poziom irracjonalny wskazuje dosłowne znaczenie fraz, które w naturalnych aktach mowy pojawiają się spontanicznie, jak gdyby całkiem przypadkowo.

[m]itologiczne realia, mitologiczne postaci nie są tylko pustymi słowami, nawet najdziwniejsze fenomeny przekazują pewną informację, łączą się z innymi, wskazują na pewne ukryte po drugiej stronie siły, słowem, funkcjonują w systemie mitologicznym, działają, prowokują reakcję człowieka – a ta reakcja już jest religijna.

Artykuł składa się z dwóch części. Część pierwsza zawiera opis występujących w badanych źródłach nazw istot mitycznych wraz z analizą kontekstów ich użycia i funkcji, jakie one pełnią. W części drugiej analizowane są typy stałych zwrotów z nazwami diabła (lub podporządkowanych mu istot mitycznych) oraz możliwości wariantywne ich użycia.

1. Omawiane przez Żmudziców tajemnicze zjawiska i istoty mitologiczne

Opisane w wybranych do analizy źródłach – *Kretingos tarmės žodynas* (dalej – KTŽ, Słownik gwary z okolic Kretyni), *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas* (dalej – ŠVŽŽ 1–2, Słownik żmudzki z obszarów północno-zachodnich) i w książce *Taip šneka tirkšliškiai* (dalej – TŠT, ‘Tak mówią mieszkańcy Tirkšliai’) – zjawiska straszanie lub nazwy istot mitologicznych nie wskazują na to, żeby w życiu codziennym Żmudzini wymieniali jakieś wyjątkowe straszdyła (przyczyny strachów). Pytani o rzeczy straszne, budzące trwogę⁵ z otoczenia (szczególnie, kiedy jest się na nieznanym terytorium) wymieniają tajemnicze migotania błędnych ogników, określane jako *ži(u)burelė* ‘blaski, ogniki’, *žvakelės* ‘świeczki’, *švėiselės* ‘świąteczka’, *ognelės* ‘ogniki’ lub *švėisa* ‘światło’, *ognis* ‘ogień’, *žars* ‘żar, odblask’. Zdaniem rozmówców, takie światełka pojawiały się w ciemnościach w czasie spokojnej pogody (w jednych miejscach – częściej, w innych – nieoczekiwanie), szły za ludźmi, błyskały na ziemi – w jarach, na łąkach, w pobliżu cmentarzy, bagien, torfowisk lub rojstów⁶, a czasami nawet w sadach. W trakcie opowiadania akcentuje się ich faktyczne istnienie, ewentualne miejsca występowania lub przyczyny pojawiania

5 Przyczynę strachu Żmudzini łączą nie tylko z konkretnymi okolicznościami sytuacyjnymi i wrażliwością emocjonalną osoby, ale też i z umyślnym straszaniem, np.: *baidīt^a ta jau eš^b, bet ne vėln^c* ‘straszone mnie już, ale nie diabłem’ (ŠVŽŽ 2, 316).

6 W życiu codziennym mieszkańców żyjących w pobliżu terenów bagnistych brano pod uwagę możliwość różnych przykrych niespodzianek. Na częste występowanie światełek wskazuje frazeologizm *nūors pėlk^e dėg^f* ‘choćby bagno się paliło’ [niezważając na nic] (ŠVŽŽ 2, 46), który podkreśla większą od strachu potrzebę wykonywania niezbędnych czynności. O zaobserwowanych przez mieszkańców błakających się w nocy ognikach na błotnistych obszarach Polski, o ich tajemniczości i demistyfikacji zob. Pełka 1987, 97–99; o nazwach określających błędne ogniki, mających to samo znaczenie: *światelki, ogniki, blendny ogni, świ(e)cki, świcorzi, świeczniki* itp. i o użyciu określenia ‘dusze na pokucie’ zob. Bartmiński (red.) 2012, 127. Żmudzini błędne ogniki uznają również za niespokojne dusze, por.: *sá.k^a, ka_tātā_lōb iš_kapū_tū dūšės tuos_acikėltę e_vākščiūtę* ‘mówią, że z grobów te dusze wstawały i chodziły’ (ŠZSZ 82).

się, udziela się też porad, jak należy się wobec nich zachowywać lub też informuje się o zaniku takich zjawisk, np.:

- (1) *lūob <...> vākar^a vākšćūos tūokēs švėisėl^ės pò_lāuk^{ūs}* ‘wieczorem chodziły takie ogniki po polach’ (ŠVŽŽ 2, 312);
- (2) *mėslėj^ė, kad lāuk^a apspėt^a zōikė, o tēn bōv^a žėbōrėlė* ‘myślał, że zające na polu, a tam były ogniki’ (ŠVŽŽ 2, 228);
- (3) *kōr ĩ ta žvakėl^ė, vākšćūo, lōb sakīs tēn ĩ pìningā* ‘gdzie ta świeczka, chodzi, mówiono, tam są pieniądze’ (ŠVŽŽ 2, 499);
- (4) *prò_kap^{ūs} ka važōuj^ė, tad žōbōriėl^{is} gėnas* ‘kiedy jedziesz koło mogił (cmentarza), wtedy ogniki migają’ (ŠVŽŽ 2, 492);
- (5) *jėig^o žōbōriėlⁱ pamatā, ta tik mėsk kū dīrbⁱ* ‘jeżeli zobaczysz ognik, rzucaj to, co robisz’ (ŠVŽŽ 1, 432);
- (6) *dābār nēbēt tēi žėbōrėlė, nebāt^a* ‘teraz te ogniki nie chodzą, nie widac ich’ (ŠVŽŽ 2, 484).

Niektóre demoniczne siły są przez Żmudzinów rozumiane dość abstrakcyjnie – ich wygląd nie jest skonkretyzowany. Nazwanie tej siły wskazuje na dwie możliwości: jej bycia w ciemnych miejscach w domu oraz dotykania człowieka. Nazwy tych demonicznych sił: *šmiekla* / *šmieklė*⁷ ‘widmo, upiór, przywidzenie’, *baidiklė* ‘strach’, *baikas* (sl.) ‘widmo’, *babaušis* ‘straszydło’, *bubis* ‘postrach dzieci’ – są związane ze straszaniem dla rozrywki⁸ lub dla uśmierzenia nieposłusznych dzieci (uznawany za stracha na dzieci *babaušis*⁹ wspominany jest wtedy, gdy się chce uspokoić harujące przed snem dzieci) i z potrzebą hamowania w dzieciach niebezpiecznej ciekawości¹⁰ (choć jest sprzeczne z zasadą zakazującą straszania, zastraszania małych dzieci¹¹), por.:

- (7) *vėšpōkū šmīekl^ū* (yra) ‘różne widma (są)’ (ŠVŽŽ 2, 295);
- (8) *pāsakūo, ka vėšūok^s bāik^as rūodūos* ‘opowiadają, że różne widma ukazują się’ (ŠVŽŽ 1, 42);
- (9) *ka tūmsⁱ, ĩš_vėšū pūš^ū bōbė lēnd* ‘kiedy jest ciemno, ze wszystkich stron *bubiai* [strachi] wyłazą’ (ŠVŽŽ 1, 78);
- (10) *vėšė ė kūojės sōsėkėšėm, ka kārātās jau nenōtvėrt^o oš tōu kūoj^ė ta bāidiⁱklīe* ‘wszyscy i nogi [pod siebie] wsadzimy, byle tylko za tę nogę nie chwyciło to straszidło’ (ŠVŽŽ 1, 308);

7 Por. *lōb sakīt^ė, ka pìningā rūodūos tēi, ka tūok^s šmīekl^{ūs} vėsuok^s rūodūos* ‘mówiono, że pieniądze ukazują się, że takie różne widma ukazują się’ (ŠVŽŽ 2, 152); por. przykład (3).

8 Por. ŠVŽŽ 1, 42.

9 *Babaušis* jest uznawany za jedną z niższych postaci w mitologii litewskiej (por. Beresnevičius 2019, 310–312).

10 Wymieniany tu *maums* związany jest z wyjątkową sferą ochrony – studnią (o żyjącej w studni i chroniącej jej istocie mitologicznej zob. Beresnevičius 2019, 311–312). W badanych materiałach źródłowych nie udało się znaleźć nazwy tej istoty, być może dlatego, że *maums*, który pełni funkcję strażnika obiektu stanowiącego zagrożenie tylko dla dzieci, wymieniany jest bardzo rzadko – w odniesieniu do odpowiedniego adresata.

11 Por.: *māža vāk^a negāl baugīnt^ė* ‘małego dziecka nie można straszyć’ (ŠVŽŽ 1, 52).

- (11) *vākā, meigūoket, vō_àtēs babāušis ę pagrūobs* ‘spijcie, dzieci, a przyjdzie *babušis* [strach] i porwie’ (KTŽ 36).

Z innymi modelami zachowań i innymi funkcjami w analizowanych źródłach łączy się nazewnictwo istot mitologicznych. Niektóre z nich są związane ze zmyśleniami, bajkami i używane tylko w przenośnym znaczeniu. Należy do nich **smaks** (słow.) ‘smok’, w bajkach rozumiany jako ‘smok’ ((12) przykład), a w porównaniach i epitetach jako *rijūnas* ‘żarłok’, ‘duży, silny [jak smok]’, por.:

- (12) *reikīej^o žmūog^o dōut^o tam smākou* ‘trzeba było człowieka dać temu smokowi’ (ŠVŽŽ 2, 214);
 (13) *tō sōręjē tus vūobūlus kāp_smàks dūmblūs* ‘zżarłeś / zżarłaś [zjadłeś / zjadłaś z chciwością] te jabłka jak smok glony’ (KTŽ 346);
 (14) *bajāua kārvo^o! i_tas_jāutis tuoks_smàks* ‘wielka krowa! I ten byk taki smok’ (TŠT 65)¹².

Wyraz **laumė** ‘wiedźma’ najczęściej używany jest w znaczeniu przenośnym wtedy, gdy się chce scharakteryzować niechlujnego człowieka (niezależnie od płci i wieku osoby), por.:

- (15) *jē mūotrėšk^a būs <...> nesosētōm̄pōsⁱ, ēk ēk kāp lāum^e ta mūotrėšk^a* ‘jeżeli kobieta była niezadbana [niechlujnie ubrana], idź, idź [mówiono, że], jak wiedźma ta kobieta’ (ŠVŽŽ 2, 322);
 (16) *jē lāumis gėmę, tūoks ę_mėrs* ‘jeżeli [jako] brudas [niechluj] urodzi się, to taki i umrze’ (KTŽ 208);
 (17) *bęn_laumęs vāks ęsì?* ‘czy nie jesteś dzieckiem wiedźmy?’ (KTŽ 208).

Mitologiczną **laumę** (wiedźmę) Żmudzini rozumieją jako bardzo brzydką i niechlujną, por.:

- (18) *ta lāum^e ĩr bāisⁱ paveizīet^e* ‘ta wiedźma strach patrzeć’ (ŠVŽŽ 1, 43);
 (19) *lāum^e ĩr bĵāurⁱ, raupliet^a, kūmp^o nūos^e* ‘wiedźma jest straszna, ospowata, z garbatym nosem’ (ŠVŽŽ 1, 376);
 (20) [laumė] *sōtīsōsēs vęsuokēs drabūžēs, bē_kokūos tvār kūos* [‘wiedźma] owinięta w różne ubrania, bez żadnego ładu’ (ŠVŽŽ 2, 349).

W analizowanych źródłach działalność wiedźm jest kojarzona z hałasem – mówi się, że one mogły prac kijanką, w nocy w stajni ujeżdżać konie, tkać na krosnach (o pracowitości wiedźm i innych postaci mitycznych – diabła, skrzata – zob. Jasiūnaitė 2008, 245). Przed działaniem wiedźm można było się uchronić: należało unikać w nocy zbiorników wodnych, w celu ochrony koni w stajni zawiązywano *laumšloutė* ‘miotłę wiedźmy’ (por. *šlamšloutė* ‘miotłę z jemiolu’, ŠVŽŽ 2, 278)¹³, przed rozpo-

12 Por. *árklīs gėrs, kap smàks* ‘koń jest dobry [duży, silny], jak smok’ (ŠVŽŽ 2, 153).

13 O miotle wiedźmy (może to być jemiola (*Viscum album*) lub diabelska miotła brzoźowa (*Taphrina betulina*)) zob. Jasiūnaitė 2008, 245-246; 251-254; Racėnaitė 2011, 88; 94; Macijauskaitė-Bonda 2016, 109; 111.

częciem tkania należało zrobić znak krzyża na tkaninie (por. ŠVŽŽ 2, 283; 479). Niekiedy Żmudzini mówią, że **ragana** ‘wiedźma’ to ta sama **laumė** ‘wiedźma, czarownica’, ale częściej **ragana** ‘wiedźma’ jest kojarzona z czarami i zamowami, por.:

- (21) *rāgan^as ĭ mūsti tuos pāt^s ę ĭ lāum^ės* ‘wiedzmy to chyba są te same wiedźmy / czarownice’ (ŠVŽŽ 2, 121);
 (22) *nò, rāgan^a àn^à dār^a tūòk^us nēger^us dālīk^us* ‘no, wiedźma, ona robi takie niedobre rzeczy’ (ŠVŽŽ 2, 121).

W życiu codziennym nazwa **ragana** ‘wiedźma’ jest używana w zwrotach lub jako określenie podczas kłótni ze (złą) kobietą lub jakąś nieposłuszną istotą, np.:

- (23) *nebiparēisⁱ to_pàs_munⁱ dāuġāu, rāganà, to_čæraunīġkē* ‘nie przyjdiesz ty do mnie więcej, wiedzmo, ty czarownico’ (TŠT 229);
 (24) *žòš_jus, rāganas, ęš_dārža!* ‘precz, wiedzmy, z ogrodu! (mówi się pasąc gęsi)’ (KTŽ 502).

Podobne do siebie, tylko różniące się nazwą, mitologiczne istoty to **aitvars** ‘duch domowy, skrzat’ i **kauks** ‘skrzat’ (por. ŠVŽŽ 1, 4). Analizowane materiały wskazują na to, że Żmudzini z północno-zachodniej części regionu częściej nazywają je **kauks** ‘skrzat’¹⁴. Współpraca skrzata z człowiekiem jest oparta na wzajemnej korzyści. Swojemu gospodarzowi (tzn. człowiekowi, do którego on należy) **kauks** ‘skrzat’ (*par*)/(*prī*)*neš*¹⁵ *grudū, pinigū, vēskuo* ‘znosi / przynosi ziarno, pieniądze, wszystko’¹⁶, dlatego mówi się, że ludzie posiadający skrzata są bogaci¹⁷. Człowiek, który wyraża zgodę na przyjęcie darów skrzata, przyjmuje obowiązek dbania o niego – ma zostawić mu pożywienie, zapewnić miejsce na odpoczynek (por. ŠVŽŽ 1, 278; 2, 278; 336). Zachowanie się skrzata (szybkie bieganie ze świetlnym pasmem¹⁸) i wygląd kojarzą się z ptakiem¹⁹: skrzat ma głowę ptaka, dziób, ogon, nogi, skrzydła z dwoma palcami, którymi zagarnia wszystko, co ma zamiar przynieść swojemu gospodarzowi, por.:

- (25) *sāk^a, kęberkšcāv^a, ka liek^ė āitvārs* ‘mówi, iskry leciały, kiedy pędził skrzat (duch domowy)’ (ŠVŽŽ 1, 296);
 (26) *ę tēp blęzgīē^ė blęzgīē^ė <...>, ka kāk^us pakēl^a, sāk^a, ę snāps, ę kūoj^s, vēs^ė spār-nā* ‘i tak się świeciły, świeciły <...>, kiedy skrzat wleciał, i dziób, i nogi, i skrzydła’ (ŠVŽŽ 1, 68);

14 Podania o skrzatach są bardziej rozpowszechnione w zachodniej części Żmudzi (por. Vēlius 1983, 80).

15 Formy czasownika *nešti* ‘nieść’ utworzone przy pomocy przedrostka *par-* ‘przy-/ z-’ wskazują na kierunek ruchu ku domowi, a przy pomocy przedrostka *prī-* ‘przy-’ podkreślone jest znaczenie pełności.

16 Por. ŠVŽŽ 1, 4; 471; KTŽ 151.

17 Por. ŠVŽŽ 1, 278; ŠVŽŽ 2, 372; ŠVŽŽ 2, 286.

18 Por. ŠVŽŽ 1, 296; 2, 315; 381. Ten blask jest / może być jak miotła, por. ŠVŽŽ 2, 294.

19 Odpowiada to uwagom Norbertasa Vēliusa, że ducha domowego łączą więzy pokrewieństwa z ptakiem, ponieważ skrzat należy do istot mitycznych ze sfery podziemi, a nie nieba (por. Vēlius 1983, 80–82).

- (27) (kaukas lekia) *tĕp kàškāp plātĕ, kāp kūokì pāukšt^ē ōudĕg^ā tūoki prasĕsklĕd – tĕp žīpt žīpt* ‘(skrzat pędzi) tak jakoś szeroko, niby jakiś ogon ptaka rozklada – tak fr fr’ (ŠVŽŽ 2, 68);
- (28) *spārñū gāl^ē anām* (kaukui) *ī dō pĕrštā <...> ōns sō tās pĕrštās sūjĕm, vĕškōu nĕš* ‘na końcach skrzydeł (skrzat) ma dwa palce <...> przy pomocy tych palców chwyta, wszystko niesie’ (ŠVŽŽ 2, 65).

Zdolności tej istoty są określane przy pomocy przeciwstawieństwa *pĕlñs* ‘pełny’ ↔ *tošts* ‘pusty’ i utożsamiany z kolorem czerwonym lub czarnym²⁰. Skrzat nie tylko biega, ale potrafi też przez najmniejsze szczeliny przedostać się tam, gdzie chce, dlatego może być niewidzialny, por.:

- (29) (kaukas) *par kāmĕn^a šmūkš i vĕd^o ĕr ilīs* ‘(skrzat) przez komin szmyg do środka włąził’ (ŠVŽŽ 2, 296);
- (30) *ōns prō rākt^a ski.lĕl^ē ilĕnd* ‘on przez dziurkę od klucza wciska się’ (ŠVŽŽ 2, 198)
- (31) (kaukas) *ī bĕs^os, ōns ī nemātūoms* ‘(skrzat) jest biesem, on jest niewidzialny’ (ŠVŽŽ 1, 60).

Istnienie skrzata Żmudzini kojarzą nie tylko ze wzbogacaniem się człowieka, ale też i z powodzeniem, który może być powodem do zazdrości, a także z pracowitością, por.:

- (32) *mōn rūodūos, kōrĕm sĕkĭes, ĕ gāl pavī.dĕj^ē, ĕ sāk^ē, ka kāuks nĕš* ‘mnie się wydaje, że jak komuś się powodziło i może mu zazdroszczono, to mówiono, że skrzat mu znosi’ (ŠVŽŽ 2, 40);
- (33) *mōn rūodūos, kad ĕr ĕsⁱ tas kāuks dĕrbdāms* ‘mnie się wydaje, że jesteś takim skrzatem, kiedy pracujesz’ (ŠVŽŽ 2, 152);
- (34) *kāuks, mōn rūodūos, žmūogāus dārps tas bōv^a* ‘skrzat, wydaje mi się, że była to ludzka praca’ (ŠVŽŽ 1, 278).

Ale najciekawszą i najczęściej przez Żmudziniów wymienianą oraz różnie interpretowaną (a więc pełniącą najwięcej funkcji) postacią mitologiczną jest *vel(n)s* ‘diabeł’. Wygląd diabła jest określany różnie: od braku informacji, jako on wygląda do stwierdzenia, że z wyglądu przypomina on człowieka²¹, por.:

- (35) *kàs àñou žĕna, kūoks tas vĕlīs ī* ‘kto go wie, jaki ten diabeł jest’ (ŠVŽŽ 2, 489);
- (36) *nō, sāk^a, (velnias) žmūogāus pavīdāls īr, ĕ vĕšk^as* ‘no, mówi, (diabeł) ludzką postać ma [ma wygląd człowieka], i tyle’ (ŠVŽŽ 2, 40).

Zdarzające się bardziej szczegółowe opisy wyglądu diabła nie wskazują na to, żeby był wyobrażany jako ładny. Mówi się, że diabeł ma nos bez nozdrzy, kopyta,

²⁰ Por. ŠVŽŽ 2, 374.

²¹ O umiejętnościach diabła zmieniania swojej postaci (przemiana w inną istotę, najczęściej antropomorficzną), o których jest mowa w podaniach zob. Vėlius 1987, 41–47.

długi ogon, duże rogi (por. ŠVŽŽ 1, 295; 262; 2, 427). Ale mówi się też, diabeł nie jest taki straszny, jak go przedstawiają na rysunkach (por.: *vel's nīer tūoks bjauròs kãp pamàlavùots*²² ‘diabeł nie jest taki straszny jak [wydaje się] namalowany [narysowany]’ KTŽ 480). To ostatnie określenie jest bardziej związane z całokształtem przypisywanych mu funkcji, zachęca do bardziej szczegółowego omówienia ról, jakie są przypisywane tej postaci w języku codziennym Żmudzinów.

2. Żmudzkie wyobrażenia o diable

Zdaniem Norbertasa Véliusa, obraz diabła w mitologii litewskiej zajmuje wyjątkowe miejsce, a dla Żmudzinów diabeł jest jeszcze ważniejszy (por. Vélius 1987, 6–7). Jednym ze wskaźników intensywności wyobrażeń na temat tej postaci jest obfitość żmudzkich synonimów nazw diabła i różnych cech wyjątkowych utrwalonych w materiale językowym (np. z imieniem diabła związane nazwy miejscowe są bardzo rozpowszechnione na Żmudzi, tylko w tym regionie występują nazwy miejscowe pochodzące od wyrazu *kėpšos*²³ ‘czart’, jest ich ~20, por. Vélius 1987, 35). Zdaniem Véliusa, „dawność istnienia diabła w folklorze litewskim, pochodzenie nie chrześcijańskie, a znacznie starsze indoeuropejskie, potwierdziła analiza postaci mitycznych w mitologii i folklorze innych narodów indoeuropejskich” (Vélius 1987, 279). Wiele indoeuropejskich postaci mitycznych odpowiadających litewskiemu diabłu ma podobne nazwy²⁴. Z pokrewnymi diabłu wyrazami pochodnymi z rdzeniem *velēs* w językach indoeuropejskich wiąże się używana w języku mówionym Żmudzinów w analizowanym okresie możliwie bardziej archaiczna forma Mianownika *vel's*²⁵ (a nie *vel'n's*) (w innych przypadkach pojawia się *-n-*).

W wybranych do analizy żmudzkich źródłach nazwy tych istot mitologicznych funkcjonują w kilku wariantach. Wariacje synonimów leksykalnych, składniowych lub pozycyjnych oraz stałych powiedzeń, w których jest mowa o diable²⁶, wskazują na to, że na poziomie podświadomości wyrazy: *vel'(n')s* ‘diabeł’, *biesos* ‘bies’, *kėpšos* ‘czart’, *kelms* ‘pień’ są uznawane prawie za równoznaczne, stosowane jako wymienne, natomiast dla wyrazów *vel'(n')s* ‘diabeł’ i *biesos* ‘bies’ charakterystyczna

22 Zwykle znaczenie porównania *kãp pamàlavùots* oznacza ‘bardzo ładny’ (por. ŠVŽŽ 1, 413).

23 Zmieniona postać wyrazu **pik-šas* por. Fraenkel 1962, 256; zmiana *kėpšas* na *pikšas* ‘diabeł’ zaszła w wyniku działania tabu zob. tamże, 589.

24 Szerzej o tym zob.: Vélius 1987, 25–30; o wyrazach pochodnych z rdzeniem *velēs* w językach indoeuropejskich zob.: Jakobson 1982 [1969], 33–48; Ivanov, Toporov 1973.

25 Wymowa *vel'(n')s* jest miękka i nierzadko też akcentowana (zob. Girdeńis 1996, 10; Pabrėža 2017, 185).

26 Na użycie w stałych związkach wyrazowych tych czy innych określeń diabła mogła mieć wpływ krótkość wyrazu i jego brzmienie (por. żmudzkie jednosylabowe *vels*, *kelms*, *bronts* i dwusylabowe *kėpšos*, *biesos*, *šetuons*, *žaltīs*).

jest najszersza dystrybucja zastosowania (zob. tabelę nr 1, która ilustruje możliwości użycia wyrazu *vel'(n')s* 'diabeł').

Do nazywania racjonalnie rozumianej siły demonicznej (tzn. do przekazania informacji z bajek, podań, wiarygodnych i niewiarygodnych historii lub przesądów) wybierane są wyrazy: *vel'(n')s* 'diabeł', *bieso(k)s* 'bies, biesek', *juduošius* 'judasz', *nakabis* 'diabeł'²⁷, *pėkčio(k)s* '(mały) złośnik', *voķitātis* 'niemczyk'²⁸, a niekiedy starano się unikać nazywania jakiegokolwiek imienia²⁹ (por. przykład (45)), np.:

- (37) *sāk^a, švėlp, ęr atsėlėip tas vėlīs* 'mówią, [kiedy] gwizdże, [to] i odzywa się ten diabeł' (ŠVŽŽ 2, 314);
- (38) *vėizō, kīesōs / ęn_kīesō bīesōks batōpis* 'patrzę, kępa, na kępie biesek siedzi' (KTŽ 157);
- (39) *mōnⁱ kōņķen^a vės^a lāik^a tuoks pėkčė^os* 'męczył mnie cały czas taki złośnik / diabeł' (ŠVŽŽ 1, 55);
- (40) *nākti kàpūs mōņ_pėkčė^oks bōva pasėrūodęs* 'w nocy na cmentarzu pokazał mi się mały złośnik' (KTŽ 294);
- (41) *tėp mōņ bōkšt^o – vėiz^o pō drūktō ęužōul^o vuoki.tātⁱs sīed* 'tak mi strasznie – patrzę, pod grubym dębem *voķitātis* [niemczyk] siedzi' (ŠVŽŽ 2, 463);
- (42) *sāk^a, kad jōdūōšāus adīnūō gīmst, ę kāras* 'mówią, kiedy rodzi się w godzinie judaszka, wieszają się' (ŠVŽŽ 1, 238);
- (43) *tūjāu prisėtāise, ženā, nākabⁱs iš_pėklūs* 'od razu się przedstawił, wiesz, *nakabis* [diabeł] z piekła' (ŠVŽŽ 1, 460);
- (44) *jė sū_žvakė apibrėži, vėlīns nēpriēs pri tāv^es* 'jeżeli ze świecą nakreślisz [krąg], diabeł nie zbliży się do ciebie' (ŠVŽŽ 1, 75);
- (45) *bet tō, sāk^a, vārgė nakūsⁱ, pās_mumⁱs kàšk^{as} ĩ biškⁱ negėrs* 'ale ty, mów, chyba nie zaśniesz, u nas jest coś niedobrego' (ŠVŽŽ 2, 411).

Kiedy Żmudzini obmawiają kogoś, do obiektu obmowy lubią dobierać porównania zawierające nazwę diabła (lub jej warianty synonimiczne). W porównaniach często występują uniwersalne cechy diabła, dotyczące wyglądu (*jouds* 'czarny' / *raišos* 'kulawy' / *dėdelis* 'duży' / *nusitėpės* 'umorusany' lub charakteru (*dorns* / *sokts* 'głupi / chytry [podstępny]'), por.:

- (46) *jōuds / rāiš^os ka(p) bīes^os* 'czarny / kulawy jak bies' (ŠVŽŽ 1, 60; 239);
- (47) *jōud^e ka(p) bestėj^es* 'czarne, jak bestie' (ŠVŽŽ 1, 58);
- (48) *dėdėl^(e)_anėi_ĩ, kap_vėlnė, pakāls!* 'oni duzi są, jak diabły, podniosą' (TŠT 147);

27 Por. **nagkabis* (Fraenkel 1962 1, 480), *naginas* 'diabeł' (Smoczyński 2007, 414).

28 W badanych źródłach użycie określeń *pėkčioks* 'złośnik', *voķitātis* 'Niemczyk' służy nazwaniu bohaterów opowieści, ale nie występują one w związkach frazeologicznych czy porównaniach. O nazywaniu diabła przy pomocy etnonimu *voķietis* 'Niemiec' i zdrobnieniami od tej nazwy zob. Liutkevičienė 2020, 6–9.

29 O unikaniu nazywania prawdziwego imienia istoty mitologicznej zob. Vėlius 1983, 113; 1987, 35–36.

- (49) *nusètēpē ēr_ēšvēizi kâp lōcìpīēřōs ēš_patē pèklâ* ‘umorusałeś się i wyglądasz jak lucyfer z samego piekła’ (KTŽ 218);
- (50) *trīs brúolē <...>, vēsē dōrnē kâp_vēlnē* ‘trzej bracia <...>, wszyscy głupi jak diabli’ (KTŽ 490);
- (51) *sòkts kâp bīesōs* ‘chytry [podstępny] jak bies’ (KTŽ 398).

W porównaniach cechy podmiotu często nazywane są nie wprost, lecz z użyciem określeń typowych dla opisu charakteru diabła (np. zawziętość, wścibskość, agresywność, dziwne zachowanie, oszustwo, towarzyszą mu dźwięki, zapachy) lub emocji, które on wzbudza (np. strach), por.:

- (52) *pol / ēt kâ(p) vels / bīes°s* ‘atakuję / idzie jak diabeł / bies’ (TŠT 323; ŠVŽŽ 2, 161);
- (53) *ōnš_čē_nekabinīētōm mōn_ākū kap_š_àtūōns* ‘on by mi tu nie wywraçał oczu jak szatan’ (TŠT 207);
- (54) *prikēb° tēp kâp pēkts dâkts* ‘przyczepił się jak zła rzecz [niedobry]’ (ŠVŽŽ 1, 102);
- (55) *tas_dōud i dōud kap_ž_àltīs* ‘ten wali i wali [pięściami] jak wąż’ (TŠT 247);
- (56) *dōud spēr kap_ž_àltīs* ‘wciąż kopie jak wąż’ (TŠT 63);
- (57) *kàs tau_ĩ, ka_tō_spīrì kap_vēls* ‘co ci jest, że kopiesz jak diabeł’ (TŠT 236);
- (58) *alē_ž_àltīs, ka_lub_virpīes tep_kap_vēls* ‘ale wąż, trząsał się jak diabeł’ (TŠT 234);
- (59) *an_tik_malōu kap_ž_àltīs* ‘ona tylko kłamie jak wąż’ (TŠT 238);
- (60) *kâūks kap_vēlnē* ‘wył [głośno płakał] jak diabli’ (TŠT 231);
- (61) *bāub <...> tēp ka_p vēlnē* ‘ryczy <...> jak diabli’ (ŠVŽŽ 2, 465);
- (62) *ōns smirdīēř kâp vēlnēš* ‘on śmierdział jak diabeł’ (ŠVŽŽ 2, 427);
- (63) *rēk bijūotē ka_p vēln°* ‘trzeba bać się jak diabła’ (ŠVŽŽ 1, 374).

W stałych powiedzeniach, takich jak *a vel’s (vel’n’s) žēna / lēipē / verte / isākē* ‘czy / diabeł wie/ kazał / przewrócił / rozkazał’, używanych wtedy, gdy się chce podkreślić brak sensu opisywanej czynności lub niejasną pierwotną przyczynę³⁰, nazwa diabła *vel’(n)s* i jej warianty *kelms* ‘pień [czart]’, *biesos* ‘bies’, *bronts* ‘diabeł’³¹, *budelis* ‘kat [diabeł]’³², *žaltīs* ‘wąż’ funkcjonują jako naturalne odpowiedniki zaimka *kas* ‘kto’ (= *kuris* ‘który’ / *kuoks vēl’(n)s* ‘jaki diabeł’) ³³ lub ich semantyczne (syntaktycznie równowarte) uzupełnienia, por.:

30 Takie frazeologizmy, związane z zaimkami nieokreślonymi, są wspólne dla wielu języków europejskich (por. Haspelmath 1997, 130–131).

31 O tym germanizmie zob. Vanagas, 1979, 78, <https://etimologija.balt nexus.lt/?w=brantas>

32 Por. też *budulis, budeklis* i *budēti* ‘czuwać’, *budynē* ‘czuwanie przy zmarłych’ (Fraenkel 1962 I, 62, Smoczyński 2007, 78).

33 Pytanie retoryczne (typu *kto wie*) jest sposobem na przyznanie się do swojej niewiedzy (*nie wiem*) zob. Haspelmath 1997, 131.

- KAS ŽĚNA ‘KTO WIE’? = VEL’(N’)S ŽĚNA ‘DIABEL WIE’ [nie wiadomo]³⁴
- (64) *kɛik_tu_panâutur ĩr, a_vel’_s_anu_žĕ·n ‘ile tych [bękartów] jest, diabeł wie’* (TŠT 77);
- (65) *brõnts_žĕna ‘diabeł wie’* (ŠVŽŽ 1 73; TŠT 137; 138; 179);
- (66) *nõ, bũdel’s_žĕn^a, rãst’_ĕ_pasãk^a ‘no, kat [diabeł] go wie, może i bajka’* (ŠVŽŽ 1, 79);
- (67) *kêlms_ànõu_žĕn^a ‘czart to wie’* (ŠVŽŽ 1, 284).
- KAS ‘KTO’ = VEL’(N’)S ‘DIABEL’: A / KUOKS VEL’(N’)S ‘CZY / JAKI DIABEL’ LĚIPĚ ‘KAZAL’ / DEG ‘PALI SIĘ’ [jest pilnie] / LES ‘POZWOLI’?
- (68) *a_brõnts_tau_lĕip^ĕ_tĕn_lĩst^ĕ ‘czy diabeł kazał tobie leżeć’* (ŠVŽŽ 1, 73);
- (69) *a_kêlms_vĕrt^ĕ_tũokĕi_dãrganuotĕi_ĕt^ĕ ‘czy czart kazał w taką slotę iść’* (ŠVŽŽ 1, 106);
- (70) *kàs_tĕn_kuoks_vêl’s_ĕ_deg_tam_pĕrmeninkõu ‘co tam jakiś diabeł i pali się [pilnie trzeba] temu przewodniczácemu’* (ŠVŽŽ 1, 111);
- (71) *kàs_anõ_ileis, a_vel’_s_i_tu_pakãp! ‘kto ją wpuści, czy diabeł, do tego pokoju’* (TŠT 162).
- KUO ‘CZEGO’ / KURIUO VELNĚ ‘JAKIEGO DIABŁA’ / ŽALČĚ ‘JAKIEGO WĘŻA’?
- (72) *kũo_ĕe_kũrũo_vêlnĕ_i_brãižãs_api_tas_dũrĩs ‘czego tu, jakiego diabła kręcisz się koło tych drzwi’* (ŠVŽŽ 1, 72);
- (73) *kũ <...>_anam_reikĩtĕtõ_usijĩmtĕ, kuũuo_žãlč^ĕ? ‘czy <...> on powinien to zrobić, czy warto mu się angażować w takie sprawy, jakiego węża?’* (TŠT 76);
- (74) *võ_kũo_ĕĕ_bĕparĕĩn⁽ⁱ⁾, a_velĩnũ? ‘czego tu idziesz, jakiego diabła?’* (TŠT 14).
- KAM ‘PO CO’ = VELNIUO / VELNEMS ‘DLA DIABŁA’? [w jakim celu?]
- (75) *velnĕms_re(k)_givĕnt^ĕ, je_rĕk_tĕik_pjãutĕis ‘do diabła [dlaczego / po co] muszą żyć (razem), jeżeli trzeba [zdarza się] tyle gryźć się [kłócić się]’* (TŠT 49);
- (76) *kãm_tõ, a_bĩesõu, i_žãnĕĩs ‘po co, czy dla diabła, żeniłeś się’* (ŠVŽŽ 1, 60).
- KON ‘KOGO’? = VELNI ‘DIABŁA’?
- (77) *võ_kũmĕt_ĕinat_gõlt^ĕ? // pĕrmũõ// ‘<...> a_šxĕtũõn^(a)_i_dĕrbat_lik_tuos_pĕrmũõs? ‘A kiedy idziecie spać? O pierwszej?’ <...> Czy diabła czynicie do tej pierwszej?’* (TŠT 197–198).
- KOR? ‘GDZIE’ = A VELNĚ SOBĚNIE? ‘CZY W DUPEĘ DIABŁEJ?’
- (78) *a_vêln^ĕ_sõbĕnĩĕ_ãugã, ka_nažĕnã ‘czy rosłeś w diabelskiej dupie, że nie wiesz’* (ŠVŽŽ 1, 412).

Frazeologizmy: *su* (paćio) *velnio* ‘z samym diabłem’, *nu velnĕ* ‘od diabła’, *gĩvs* ‘żywy’ {*vel’(n’)s* ‘diabeł’ / *kelms* ‘pień’ / *biesos* ‘bies’ / *setuons* ‘szatan’ itp.} służą do

34 O upowszechnieniu się przekonania o tym, że *velnias žino* ‘diabeł wie’ nawet wtedy, gdy człowiek nie wie, świadczy użycie zredukowanej formy *velžĕn* (zob. (104) przykład).

podkreślenia intensywności użycia przysłówków *dėdėli* ‘wiele’, *labai daug* ‘bardzo dużo’, natomiast marne rezultaty i możliwości są podkreślane przy pomocy związku wyrazowego *velnė šūds* ‘diabelskie łajno’, por.:

- *SU* (*PAČIO*) *VELNIO* ‘Z SAMYM DIABLEM’ [bardzo]
 - (79) *sə vėl̃ñ^o i br̃oŋg^e t̃eɪ ž̃ėñė* ‘z diabłem [bardzo] drogi jest ten groch’ (ŠVŽŽ 2, 427);
 - (80) *sə_paf̃ə k̃ėlmə gr̃ąž̃əs ṽak̃ars* ‘z samym pniem [bardzo] ładny wieczór’ (KTŽ 154);
 - (81) *sə_paf̃ə nelab̃əj^o sm̃ag̃s tas ṽaks* ‘z samym niedobrym [bardzo] ciężkie jest to dziecko’ (ŠVŽŽ 1, 467);
 - (82) *añ^a t̃ėkr̃a sə b̃ies^o ɪr* ‘ona naprawdę jest z biesem [szybka, szalona]’ (ŠVŽŽ 1, 60).
- *NU* *VELNĖ* ‘OD DIABŁA’ [duże]
 - (83) *(bulvių) l̃aišk̃a nu_vėl̃n^e i* ‘(ziemniaków) łodygi [badyle] od diabła są [duże]’ (TŠT 152).
- *GYVS* *VEL’(N’)S* ‘ŻYWY DIABEL’ [bardzo duże]
 - (84) *muš⁽ⁱ⁾ b̃oṽa g̃i(u^a) ṽėl̃ⁱ ñi pas̃iejusⁱ* ‘chyba żywy diabeł [bardzo dużo] posiałeś’ (TŠT 152);
 - (85) *š̃end̃ėina t̃oŋg̃ə b̃oṽa g̃ivs k̃ėlms k̃āul̃u* ‘dzisiaj na targu był żywy pień [bardzo dużo] świń’ (KTŽ 154);
 - (86) *bur̃ūoku g̃i(u)s ž̃àlt̃is, ç̃e i t̃en unta_g̃i(u)s ž̃àlt̃is* ‘buraków żywy wąż [bardzo dużo], tu i tam oto żywy wąż [bardzo dużo]’ (TŠT 151);
 - (87) *l̃oṽb̃a m̃es ę ṽėrt^e bur̃ūok^a g̃iv^a b̃ies^a* ‘gotowaliśmy buraków żywy bies [bardzo dużo]’ (ŠVŽŽ 1, 189);
 - (88) *g̃iv^a š̃et̃ūon^a a(š) ž̃ėñuoj̃au* (pavardzių) ‘żywego szatana [bardzo dużo] znałem / znałam (nazwisk)’ (ŠVŽŽ 2, 279);
 - (89) *sumok̃iejus⁽ⁱ⁾ g̃i(u^a) br̃oŋta* ‘zapłaciła żywego diabła [bardzo dużo]’ (TŠT 145).
- *VELNĖ ŠŪDS* ‘DIABŁE ŁAJNO’ [nic; bardzo mało]
 - (90) *ṽėlñę š̃ūd^a oš̃ėd̃ėrb̃au* ‘diabło łajno [nic, bardzo mało] zarobiłem’ (ŠVŽŽ 2, 305);
 - (91) *m̃on ṽėsk̃às i_š̃ūds vėl̃n^e, <...> išk̃ad̃ə sus̃iėd^a g̃ar^(a)* ‘dla mnie wszystko jest warte diabelskiego łajna, <...> [tylko] szkoda sąsiada dobrego’ (TŠT 91).

Przeciwstawne znaczenie mają związki wyrazowe *vėsokėi velnė / žaltė* ‘różne diabły / węże’ [wszystko] i *nė vel’(n’)s* ‘żaden diabeł’ [nikt], por.:

- *VĖSOKĖI VELNĖ* ‘RÓŻNE DIABŁY’ [wszystko, byle co]
 - (92) *r̃ėk ṽėsoķu. ṽuòšk̃ū, ṽėsoķu. ž̃àl̃c̃ū* ‘trzeba różnych kóz, różnych węży’ (TŠT 192);
 - (93) *j̃ė, ṽėsk̃ū, ṽėsuok̃^ùs ṽėl̃ⁱ ñūs g̃ėr̃i* ‘a więc, wszystko, różne diabły pijesz’ (TŠT 213).

- *NĒ VEL'(N')S* 'ZADEN DIABEL' [nikt], *NĒ VELNIΟΥ* 'ANI DIABLU' [nikomu],
 (94) *išar^(ε), ne_vel's nēatēin* 'zaorali, żaden diabeł nie przychodzi' (TŠT 184);
 (95) *kòkēi_vàkã <...> ne_vel' nōu nēvērtē, – bāīd mōn ārkī^(u)s* 'jakie [są] dzieci <...>
 ani diabła nie warte, straszą moje konie' (TŠT 299).

W niektórych przypadkach zwrot *nē velnē* 'ani diabła' używany jest w znaczeniu 'wcale nie'. Świadczy to o tym, że leksem *vel'(n')s* 'diabeł' pełni funkcję wyrazu wzmacniającego znaczenie (podobną funkcję pełnią leksemy *žaltīs* 'wąż', *kelms* 'pień'), por.:

- (96) *sāka šēltà šēltà, ni_vel'ni* 'mówi ciepło, ciepło, ani diabła' [wcale nie] (KTŽ 480);
 (97) *keīk tukū tūrū žālčū sukretušu* 'ile jest takich płotów węży zwalonych [zniszczonych]?' (TŠT 62);
 (98) *dēltūō anam_žal'čōu ta_kārv^(ε) i_nusprūog^a* 'dlatego jemu wężowi ta krowa zdechła' (TŠT 60).

Stałych powiedzień z wykorzystaniem imienia diabła oraz przymków oznaczających kierunek *ant* 'na', *po* 'pod, po' używa się wtedy, kiedy chce się podkreślić niekorzystny rozwój wypadków; podobne znaczenie ma też powiedzenie *vel(n)s kuojie bus* 'diabeł na nodze będzie'³⁵, por.:

- (99) *givēnēms išēj^ε ont veln^ε parāusēn^as* 'życie wyszło na diablie rumowisko [nie udało się]' (ŠVŽŽ 2, 22);
 (100) *pasēnus⁽ⁱ⁾, jau_sivēs pō_vel'n^(ε)* 'wygląda bardzo staro, już całkiem pod diabłem [już całkiem źle]' (TŠT 244);
 (101) *vuō aš jau matāu, ka če vel's kuojie būs, jau aš vērp^o vēs^a* 'już widzę, że tu diabeł na nodze [źle będzie], już cała drzę' (ŠVŽŽ 1, 324).

W przekleństwach utworzonych według formuły *idž stqđ* –

EIK(IT)³⁶ + PO + VEL'(N')S_{GEN (sg./pl.)} 'IDŽ / IDŽCIE + DO + DIABEL w Dopełniaczu l.p. i l. mn.'

(na przykład *eik po velniū* 'idź do diabłów' [idź precz]) również jest wyrażony kierunek ku dołowi, z wykorzystaniem albo tylko jednego *diabla* / *pnia* / *biesa* albo czasami ich setki; powiedzenie *nuētē po velnēs / po velniū* / 'iść pod diabłami [iść do diabłów]' stosowane jest także na określenie niejakościowo wykonanej pracy (zob. (104) przykład) por.:

- (102) *ēīk(et) {pō_kēlma (KTŽ 154; 412) / pō_vel' nū (TŠT 95; 149) / pō_šīm-ta vel'nū! (TŠT 34)}* 'idź (idźcie) pod pień / pod diabłem do diabłów / do stu diabłów';
 (103) *nō ē trāuk pō kēlm^a* 'no i idź pod pień [idź precz]' (ŠVŽŽ 2, 35; 357);

35 O podaniu, w którym człowiekowi, który chciał odkopać ukryte pieniądze, wysuwa nogę diabeł, zob. Vēlius 1987, 112.

36 Możliwe są również inne formy czasowników intensywnego ruchu, takie jak *mauti*, *lēkti* 'szybko iść, jeździć'.

- (104) (laikrodis) *ēin vel'žēn kâp* <...> *ēin i nùēin pò_velnēs* <...> *par_dēin ons_pò_šīmts vel'ñū nùēin* '(zegar) idzie diabli wiedzą jak [niedokładnie] <...> idzie i dochodzi do diabłów <...> w ciągu dnia on idzie do sto diabłów' (TŠT 305).

Diabła wzywa się na pomoc także wtedy, gdy się uznaje przegraną w sporze albo po prostu niepowodzenie. Rozmówca neutralizuje poczucie krzywdy używając imienia diabła i czasowników *atimtē*, *(pa)rautē*, *(pa)trauktē* 'odjąć / schwycić / (po)ciągnąć' w życzeniach w formie trybu warunkowego lub rozkazującego albo twierdzenia *velns nematē* 'diabeł nie widział'³⁷, por.:

- (105) *trâuk tàvì kélmā* 'ciągną ciebie pnie / cymbały' (KTŽ 453);
 (106) *ka_tàvì kòr_bîesòs parâutò!* 'żeby ciebie gdzieś bies rozszarpał!' (KTŽ 44);
 (107) *ka_kèpšòs atīmtò* 'niech czart odejmie' (KTŽ 163);
 (108) *à ka_tàvì vèlnē!* 'niech cię diabli [wezmą]!' (TŠT 133);
 (109) *lejānu_vel's àtēm, šatūōn* 'niech go diabeł odejmuje, szatana' (TŠT 147);
 (110) *brònts nemātē tu bôlō* 'diabeł nie widział tych ziemniaków' (ŠVŽŽ 1, 73).

Żmudzini lubią zwroty z różnymi nazwami diabła (czasami warianty jego imienia są zniekształcane przez wtrącenia, por. eufemizmy *šepetone*, *žabalty* 'szapetanie, wębażu' itp.), np.:

- (111) *ar_ēsi tò, jòdūošāu, nù_tūo vāka* 'czy pójdziesz ty [idź precz] judaszu, od tego dziecka' (KTŽ 133);
 (112) *a_nēis' šālēn, žābaltī* 'idźże [czy nie pójdziesz] precz, wębażu' (ŠVŽŽ 2, 471);
 (113) *malòujī* <...> *šātūōnē* 'kłamiesz, szatanie' (TŠT 255);
 (114) *kòr_tò lēndī, šepetuonē!* 'gdzie się pchasz, szapetanie!' (KTŽ 409);
 (115) *a_tò ģī(s)* <...> *bèstēi i_trūob*! 'czy pójdziesz, bestio, do chaty [do domu]!' (TŠT 208).

Takie zwroty lub określenia mogą zawierać wzmacniające je epitety (ściślej, określenia wzmacniające nazywanie diabła), por.:

- (116) *bèpruot' vèlñū!* 'głupi diable/ diabelski!' (TŠT 151);
 (117) *nēval' vèlñū* 'brudas diabłów / diabli' (TŠT 60);
 (118) *snārglā / snārglinič^(s) vèlñū* 'smark diabli' (TŠT 28; 191);
 (119) *spitr' vèlñū* 'ty, źle widzący diabłów' (TŠT 245);
 (120) *kas_tāu ī dābā, žžālti dornasis* 'co z tobą teraz jest, głupi wężu' (TŠT 35).

Z imieniem diabła tworzone są stałe i luźne związki wyrazowe, szczególnie ciekawe na poziomie znaczenia dosłownego, gdyż podczas mówienia w zwykłej sytuacji codziennej pojawiają one się w mowie rozmówcy spontanicznie. Po przyjrzeniu się im bliżej widać, że w pojęciu Żmudzinów diabeł ma duży wpływ na charakter człowieka. Oceniając dosłowne znaczenie takich fraz, *VEL'(N')S* 'DIABEL'

37 Powiedzenia o takim znaczeniu są dosyć częste. O znaczeniu wyrazów *Veles*, *Wel's*, *Vélinas* i ich odpowiedników mających znaczenie 'widzenia, prorokowania' zob. Jakobson 1982 [1964; 1970], 25.

widziany jest jako ten, który zajmuje wyższe stanowisko – on może opętać człowieka, maćić, wejść do jego życia, coś lub wszystko zabrać, zmusić do robienia czegoś, może czekać na człowieka, postarzać go, śmiać się z jego niestosownego zachowania się. Taki status „wyższości” pozwala mówić o roli diabła jako aktywnego podmiotu / bohatera, ale też to na niego spada odpowiedzialność za niestosowne zachowanie się człowieka, jego lenistwo, małe lub duże niepowodzenia, np.:

- (121) *vêls / bîesōs / žāltīs / kēpšōs / šētūons / (er)_apsîed^(a)* ‘(czy) diabeł / bies / wąż / czart / szatan (i) opętał’ (TŠT 204, 116; 240; KTŽ 163; 410);
 (122) *pāts vel’s kūsūo <...> i kōrs^(a)* ‘sam diabeł [kusi] <...> i maći’ (TŠT 115–116);
 (123) *dābā jau_ānām vel’s i_givēnē^(a) ijēi^ε* ‘teraz do jego życia już wszedł diabeł’ (TŠT 14);
 (124) *kās_tav⁽ⁱ⁾ a_vel’s i_privērt^s <...> kās_tav⁽ⁱ⁾ ī žžāltīs, privērtēs ī, su_bēprūo^ε gyvēn^ε?* ‘kto ciebie, czy diabeł zmusił <...> kto ciebie, czy wąż zmusił, życ z wariatem?’ (TŠT 26–32);
 (125) *drūošk keļāūk, kōr_ta.vēs lāuk vēlnē* ‘leć w podróż, gdzie ciebie czekają diabły’ (TŠT 38);
 (126) *būs bîesōu jōuk^a lig vāl’s* ‘będzie miał bies śmiechu do woli [dużo]’ (ŠVŽŽ 1, 60; 2, 407).

Żmudzini porównują człowieka z diabłem z powodu energicznego zachowania się (czasami agresywnego i dziwnego), samodzielnej działalności (*dērb* ‘pracuje’, *lek* ‘pędzi’ [energicznie rusza się i / lub pracuje]) oraz upartości; życie człowieka pracującego i diabła jest postrzegane jako ciężkie, por.:

- (127) *dēps kap_vel’s fērmūo* ‘na fermie harował jak diabeł’ (TŠT 204);
 (128) *vēins lēki kap_vel’s* ‘sam pędzisz jak diabeł’ (TŠT 227);
 (129) *ka_negaļ isakī^ε kap_vel’ nōu* ‘że nie może rozkazać jak diabłu’ (TŠT 166);
 (130) *vēln^ε givēnēms, kātr^as darbēn’s* ‘diabelskie życie [tego], który jest robotnikiem’ (ŠVŽŽ 1, 106).

Człowiek, który ulega złu, jest traktowany jako współnik diabła lub ten, który zasługuje na nienawiść, z jaką się traktuje diabła, por.:

- (131) *aciđē^(ε) vel’nōu* ‘oddał się [służy] diabłu’ (TŠT 116);
 (132) *āš_ānūo nākēntō kāp_vēlni* ‘nienawidzę go jak diabła’ (KTŽ 157).

Nieposłuszne (ruchliwe, skłonne do wygłupów) i chytre dzieci oraz dorośli, których zachowanie się jest nieprzewidywalne, są nazywani imionami potomków diabła lub charakteryzowani przy pomocy określeń, które wskazują na ich powinowactwo z rodziną lub wspólnotą diabła, por.:

- (133) *velnātis, nā_vāks, tas_jūsa *jūonis* ‘diablę, a nie dziecko, ten wasz Jonas’ (KTŽ 480);
 (134) *biesātis nā_vāks ōns īr* ‘diablęciem, nie dzieckiem on jest’ (KTŽ 44);
 (135) *tēkrōs kelmūtis èsī / ka_tēp darā* ‘prawdziwy czarcik jesteś, kiedy tak robisz’ (KTŽ 154);

- (136) *ons i_vėlnę vāks* ‘on jest dzieckiem diabła’ (TŠT 94);
 (137) *be(t)_tas_tāu^a pranāusk’s i_vėlñū* ‘ale ten twój Pranauskis ma diabły’ (TŠT 91);
 (138) *ons_bō(u^a) vėstėik vėlñū prijėdės* ‘on naprawdę był diabłów przejadłszy [chytry]’ (TŠT 231).

Niestosowne zachowanie się człowieka jest komentowane jako starania wskazania ujawnienia się czającego się w nim diabła lub stania się nim, a czasami – również jako przemianę, która się już dokonała, por.:

- (139) *ka(p)_prigėr, sa(u^a)_vėš^(a) vėlñi parūod^a* ‘kiedy upije się całego swego diabła pokazuje’ (TŠT 205);
 (140) *pāti savi i_vėl’ n⁽ⁱ⁾ vėrti* ‘sama siebie zamieniasz w diabła’ (TŠT 26);
 (141) *ka ons pasėvėrt i tou vėlni, vėlš ę pāded anām* ‘kiedy on zamienia się w diabła, diabeł mu pomaga’ (ŠVŽŽ 2, 432);
 (142) *kūok’ an^a bōva mālūoni mūotrėšk^a, vuo čė pavėrt^a i bīesa* ‘była taką miłą kobietą, i nagle zamieniła się w biesa’ (ŠVŽŽ 2, 454);
 (143) *tėik gėrā sogi.vėnūou, vuo dābā i vėlni pavėrt^a ta mōn^a būob^a* ‘tak zgodnie żyliśmy, a teraz w diabła się przekształciła ta moja baba [żona]’ (ŠVŽŽ 2, 454).

Osoby, które kłamią, nie starają się żyć poważnie (na przykład nie posiadają własności) utożsamiane są z diabłem i nazywane są jego imieniem (nazwa jest wybierana zamiast nazwy osobowej lub zastępującego jej zaimka), por.:

- (144) *malōu bīes^os³⁸* ‘kłamie bies’ (ŠVŽŽ 1, 60);
 (145) *vėstėik, kad’i kavalīr^os, vō_āš_anūo bijūojāu, bijūojā(u) vėlñę vėstėik* ‘choć i kawaler, ale bałem się go, jednak bałem się diabła’ (TŠT 231);
 (146) *ons sāva netōr nīek^a – bīes^os tūoks* ‘on swego nie ma nic – taki bies’ (ŠVŽŽ 1, 60).

Takim sposobem jak gdyby potwierdza się typowe dla współczesnych czasów myślenie oraz odpowiadające realiom twierdzenie, że dawny władca mitologicznego chtonicznego świata i świata zwierząt, *VEL’(N’)S* ‘DIABEŁ’ (relikty takiego myślenia również można odnaleźć w języku mówionym Żmudzinów³⁹) zmienił dziedzinę swego przebywania i działalności – działa wśród ludzi, a człowiek dobrowolnie z nim się utożsamia. Powszechność takiego procesu, występującego w zwrotach uży-

38 Por. też przykłady (59) i (113).

39 Z badanego materiału wynika, że Żmudzini *DIABLA* (nazywanego też innymi, najstarszymi imionami) uznają również za władcę zwierząt, por.: *jug dābār išlēisk kaulę, jug an^a ēis kōr kēlms isākę* ‘wszakże teraz wypuść świnie, wszak ona pójdzie gdzie pień rozkazał’ (ŠVŽŽ 1, 284). W słowniku fraza *kur kelmas įsakė* ‘gdzie pień rozkazał’ jest wyjaśniana jako „wszędzie”. O występującym w podaniach litewskich obrazie wspomnianego chtonicznego diabła jako władcy ziemi / podziemi i zwierząt zob. Vėlius 1983, 81; 95; o typowych dla mitologii litewskiej związkach świni z podziemiami zob. tamże 104; 106. Nazwa diabła może być użyta na określenie świni, por.: *ta jōdūošos kaulę ę_prasėgrūovę prō <...> skilė* ‘ta judaszowa świnia i przebiła się „przelazła” przez dziurę / otwór’ KTŽ 133.

wanych zazwyczaj przez Żmudzinów wskazuje na racjonalną relację mówiącego z diabłem jako wewnętrznym demonem człowieka, por.:

- (147) *vēlnē mētas pri_žmoņū* ‘diabły miotają się [czepiają się, kleją się] do ludzi’ (ŠVŽŽ 1, 433);
- (148) *kàs tàivì dàbā baidīs – vēlnē on žēmēs vēršō gi.vēn* ‘kto teraz ciebie będzie straszył [specjalnie będzie straszył / zajmie się straszaniem dla rozrywki] – diabły na powierzchni ziemi mieszkają’ (ŠVŽŽ 2, 455).

Tabela 1. Dystrybucja użycia⁴⁰ nazw diabła i pozycji jego semantycznych i składniowych odpowiedników w codziennym dyskursie Żmudzinów z północnej części regionu

Nazwa diabła lub jego odpowiednik jak →	Wskazówka w historiach zmysłowych	Porównanie	Odpowiednik pytania	Przeklinanie, część formuły odsyłającej do diabła	Powiedzenie lub jego część	Wykrzyknik	Epitet	Zdrobnienia
<i>belzabūbs</i> ‘belzebub’	?	?	-	-	-	+	+	-
<i>bestija</i> ‘bestia’	-	+	-	-	-	+	+	-
<i>biesos, biesatis, biesoks</i> ‘bies’	?	+	+	+	+	+	+	+
<i>bronts</i>	-	?	+	+	+	-	?	-
<i>budelis</i>	-	+	-	-	+	-	-	-
<i>juduošius, judošātis, juduoš-kailis</i> ‘judasz’	+	+	-	-	-	+	+	-
<i>kauks</i> ⁴¹ ‘skrzat’	+	?	-	-	-	-	-	-
<i>kelms, kelmūtis</i> ‘pień, cymbał’	-	+	?	+	+	?	+	+

40 Znaki umowne do oznaczania częstotliwości: często używane (+); występujące sporadycznie (+); nieodnotowane, ale możliwe (?); nieodnotowane (-).

41 Do diabła (biesa) jako gatunku demonicznej (nie dobrej) istoty rozmówcy zaliczają również inne istoty mitologiczne, na przykład, skrzata, por.: *kāuks bōva tas vēlš, kàs kēts* ‘skrzat to był ten diabeł, ktoś inny’ (ŠVŽŽ 1, 278); *tortīngē bōv^a, kōrēi tōu vēlnⁱ prijēme, tōu kāuk^a* ‘bogaci byli ci, którzy tego diabła przyjęli, tego skrzata [czarta]’ (ŠVŽŽ 2, 374). Zob. też przykład (31). O dwojakiej interpretacji takich przypadków – myleniu funkcji tych samodzielnych istot mitycznych lub różnorodności przypisywanych diabłu od czasów najdawniejszych imion, cech wyglądu i funkcji, zob. Vēlius 1983, 36. Wąska dystrybucja użycia przemawia za pierwszym wariantem interpretacji.

Nazwa diabła lub jego odpowiednik jak →	Wskazówka w historiach zmyślonych	Porównanie	Odpowiednik pytania	Przeklinanie, część formuły odsyłającej do diabła	Powiedzenie lub jego część	Wykrzyknik	Epitet	Zdrobnienia
<i>kēpšos, kēpšātis</i> ‘bies, czart, czarcik’	+	+	?	+	+	+	+	+
<i>liucipierius</i> ‘lucyper’	?	+	-	-	-	-	-	-
nakabis	+	?	-	-	-	+	-	-
<i>nelabasis</i> ‘niedobry’	?	+	-	-	+	-	+	-
<i>pēkčius, pēkčioks</i> ‘złośnik’	+	+	-	-	-	+	-	-
<i>pēkts, pēkts dakts</i> ‘zły, zła rzecz’	-	+	-	-	-	-	-	-
<i>pēktībē, pēktibūtis</i> ‘złość, mały złośnik’	+	+	-	-	?	+	-	+
<i>smaks</i> ‘smok’	-	+	-	-	-	+	-	-
<i>šetuons / šepetuons, šetonātis</i> ‘szatan’	-	?	-	+	+	+	+	+
<i>šetuoklė</i> ‘diabeł / szatan’	-	-	-	-	-	+	-	-
<i>vel'(n')s, velnienė, veln(āt/āl/ūt)is, velnioks</i> ‘diabeł, diablica, diablik, diabełek’	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>vokītātis</i> ‘niemczyk’	+	-	-	-	-	-	-	-
<i>žaltīs / žabaltīs, žalčioks / žabalčioks</i> ‘wąż’	-	+	+	+	+	+	+	+

Podsumowanie

Analizowane materiały dotyczące codziennego dyskursu Żmudzinów z drugiej połowy XX w. wskazują na to, że zapytani o istoty, które budzą w nich strach, mieszkańcy tego regionu są skłonni do racjonalizowania swoich odpowiedzi, twierdząc, że nie wierzą w strachy, gdyż ich nie widzieli, dlatego zaliczają ich do zmyśleń (*kas mokieje* gērā malōut*, tām ę baidîkl̥^u bōv^a* ‘kto umiał dobrze kłamać, ten i miał strachy’ (ŠVŽŽ 1, 42) albo ironizują, że najstraszniejsze stworzenia zawsze są

związane z taką lub inną władzą i administrowaniem (*nīek^a tēp neprisibāidiēm kāp kúolūķ^u* ‘niczego tak nie baliśmy się, jak kołchozów’; *dābā vēs^as baidīkl’s ī rāštēnīe* ‘teraz wszystkie strachy [widma] są w kancelarii’ (ŠVŽŽ 1, 42). Ale w trakcie naturalnej rozmowy Żmudzini nie mogą obejść się bez strachów lub istot mitycznych. Wszystkie te istoty zachowały pewne przypisywane sobie funkcje. Nazwy tych istot w znaczeniu przenośnym są używane w celu podkreślenia pewnych aspektów zachowania ludzi: brak schludnego wyglądu (*laumē* ‘wiedźma, czarownica’; *ragana* ‘wiedźma’; *vel’(n’s)* ‘diabeł’, *babaušis*, *baidīklē* ‘straszydło’, *šmiekla* ‘widmo’), niespokojny charakter (*laumē* ‘wiedźma, czarownica’, *velnias* ‘diabeł’), pracowitość i troskliwość (*laumē* ‘wiedźma, czarownica’, *kaukas* ‘skrzat’, *vel’(n’s)* ‘diabeł’), chciwość (*smaks* ‘smok’, *kauks* ‘skrzat’), agresywność lub oszukiwanie oraz zdolność do przewidywania, przepowiadania (*ragana* ‘wiedźma’, *vel’(n’s)* ‘diabeł’). W niektórych przypadkach używa się ich w celu ochrony dzieci przed przesadną ciekawością i nadmierną energicznością (*babaušis*, *bubis*, *maumas*).

Spoglądając na dyskurs żmudzkiej codzienności z drugiej połowy XX w., staje się jasne, że nazwa istoty mitycznej *VEL’(N)S* ‘DIABEL’ i jej warianty wiążą się z określonymi sferami zastosowania. Jedne z nich (*vel’(n’s)*, *bieras* ‘diabeł, bies’) są uniwersalne i mogą być użyte w dowolnym określeniu związanym z diabłem lub w wzmiance o nim. Użycie innych (*pėkčioks*, *vokitātis* ‘złośnik, niemczyk’) ogranicza się tylko do wymieniania istoty mitologicznej w opowieściach uważanych za zmyśnione oraz w porównaniach; *kauks* ‘skrzat’ również „działa” tylko na poziomie racjonalnym.

Wobec imienia istoty mitologicznej *VEL’(N)S* (DIABEL) i jego wariantów Żmudzini zachowują się dwojako. Na poziomie mówienia racjonalnego (chodzi o streszczenia i uogólnienia zmyślonych historii odnotowanych w analizowanym materiale) diabeł jest demonizowany i uważany za postać odrażającą (wzbudza strach, jest brzydki, nie dość rozumny, niesumienny, straszy). Odrażające cechy tej postaci występują też na poziomie mówienia irracjonalnego – w codziennych powiedzeniach, chociaż tu dosyć wyraźnie ujawnia się też nieco inny (bardziej starożytny) obraz diabła. Z wykorzystaniem imion diabła (*vel’(n’s)*, *žaltīs* ‘wąż’, *kelms* ‘pień’, *kėpšos* ‘czart’, *biesos* ‘bies’, *šetuons* ‘szatan’, *bronts*) są tworzone przekleństwa, pytania, porównania, epitety, zwroty, wzmacniane jest znaczenie niektórych wyrazów. Nierzadko słowo *vel’(n’s)* ‘diabeł’ lub jego warianty (najpopularniejszym w autentycznych tekstach jest *žaltīs* ‘wąż’) służą Żmudzynom jako odpowiednik nazwy własnej lub zastępującego ją zaimka. Imię diabła lub jego odmiana jest naturalnie wybierane zamiast imienia lub zaimka osoby lub jako epitet tej osoby w odniesieniu do negatywnego lub wyjątkowego zachowania tej osoby. Struktura autentycznego tekstu wskazuje na to, że takie używanie nazw diabła nie jest sztuczne, jest naturalne, jest dość częste.

Żmudzini przypisują diabłu różne zdolności i cechy (ludzie zwani diabłami są energiczni, rozważni, nie stronią od różnych oszustw i szukają korzyści). Diabłu powierza się trudne zadania i współpracę z człowiekiem. W naturalnym potoku gwary żmudzkiej widoczna jest zamiana ról człowieka i diabła: człowiek nie tylko

może być opętany przez diabła, ale i sam może mu dorównywać (pracować, pędzić sam jak diabeł), gdyż człowiek zawsze ma go w sobie, ale ujawnia to tylko w sytuacjach skrajnych. W taki sposób formowany jest obraz diabła jako pomocnika: na niego spada odpowiedzialność i wina za złe uczynki człowieka.

Reasumując można stwierdzić, że w badanych zbiorach mowy żmudzkiej z drugiej połowy XX w. występuje wiele zjawisk wzbudzających strach oraz nazw istot mitycznych, ich różnorodność wskazuje na to, że w codziennym języku mówionym Żmudzinów znajdują odbicie stałe dążenia do zharmonizowania napięć i niepokoju rzeczywistości wewnętrznej i zewnętrznej (o uniwersalności takiego napięcia psychologicznego zob. Kalsched 2016, 330–332; o kruchości i braku bezpieczeństwa żmudzkiej codzienności – warunków bytowych i egzystencji zob. Stundženė 2007, 47), dlatego w celu ochrony, rozładowania napięcia psychicznego i ulżenia sobie najczęściej korzystają z obrazu posiadającego moce demoniczne diabła, ale raczej nie tyle demona, co istoty pełniącej rolę pomocnika.

LITERATURA

- BARTMIŃSKI JERZY (red.), 2012, *Słownik stereotypów i symboli ludowych 1: Kosmos: świat, światło, metale*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- BERESNEVIČIUS GINTARAS, 2019, *Lietuvių religija ir mitologija*, Vilnius: Tyto alba.
- FRAENKEL ERNST, 1962, *Litauisches etymologisches wörterbuch 1*, Heidelberg: Göttingen.
- HASPELMATH MARTIN, 1997, *Indefinite Pronouns*, Oxford: Oxford University Press.
- IVANOV VIAČESLAV, TOPOROV VLADIMIR, 1973, A comparative study of the group of Baltic mythological terms from the root *vel-, *Baltistica* 9(1), 15–27.
- JAKOBSON ROMAN, 1985, *Selected Writings 7: Contributions to comparative mythology*, ed. S. Rudy, Berlin: Walter de Gruyter.
- JASIŪNAITĖ BIRUTĖ, 2007, Žemaičių formuliniai keiksmi, *Tautosakos darbai* 34, 257–262.
- JASIŪNAITĖ BIRUTĖ, 2008, „Raganos šluota“ (mitologinių personažų įrankiai frazeologijoje), *Baltistica* 43(2), 245–261.
- KALSCHED DONAL, 2016, *Vidinis traumas pasaulis. Archetipinė žmogaus dvasios gynyba*, Vilnius: Vaga.
- LIUTKEVIČIENĖ DANUTĖ, 2020, Vokietis *Lietuvių kalbos žodyno pasaulėvaizdyje*, *Bendrinė kalba* 93, prieiga internete: <http://journals.lki.lt/bendrinekalba>
- MACIJAUSKAITĖ-BONDA JURGITA, 2016, Amalės ir kitos laumės šluotos lietuvių tradicinėje kultūroje, *Tautosakos darbai* 52, 105–118.
- PABRŽEJA JUOZAS, 2017, *Žemaičių kalba ir rašyba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidybos skyrius.
- PEŁKA LEONARD J., 1987, *Polska demonologia ludowa*, Warszawa: Iskry.
- RACĖNAITĖ RADVILĖ, 2011, Šluota, šlavimas ir šiukšlės: simbolinės reikšmės lietuvių folklore ir papročiuose, *Tautosakos darbai* 42, 78–99.
- SMOCZYŃSKI WOJCIECH, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

- STUNDŽIENĖ BRONĖ, 2007, Žemaičių folklorinė atmintis, *Tautosakos darbai* 34, 32–53.
- VANAGAS ALEKSANDRAS, 1979, (rec.) Zinkevičius Z., Lietuvių antroponimika, Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje, Vilnius: Mokslas, 1977, *Baltistica* 15(1), 75–79.
- VĖLIUS NORBERTAS, 1983, *Senovės baltų pasaulėžiūra*, Vilnius: Mintis.
- VĖLIUS NORBERTAS, 1987, *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius: Mintis.

ŹRÓDŁA

- KTŽ – Aleksandravičius Juozas, *Kretingos tarmės žodynas*, sud. D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- ŠVŽŽ – Vanagienė Birutė, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas: Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014–2015.
- ŠZSZ – Girdenis Aleksas (sud.), *Šiaurės žemaičių Skuodo zona. Tekstai su komentarais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.
- TŠT – Girdenis Aleksas (sud.), *Taip šneka tirkšliškiai: šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Z języka litewskiego tłumaczyła
IRENA FEDOROWICZ

Mythological Creatures in the Samogitian Daily Discourse of the 2nd Half of the 20th Century

Summary

The article presents an overview of the contexts and functions of using the names of mythological creatures found in the Samogitian daily discourse of the second half of the twentieth century, paying attention to the dual – rational or subconscious – nature of naming a mythological creature. The overview is based on the material provided by the Samogitian dialect dictionaries (see Aleksandravičius 2011, Vanagienė 2014–2015) and by the collection of authentic Samogitian speech texts (see Girdenis 1996).

Special attention is paid to the types of expressions formed with the name of the devil. In the Samogitian daily discourse the name of the devil (or the name of another mythological creature subordinate to the devil) is used not only in cursing but also to show one's ignorance (the type of constructions 'the devil knows what' is very popular), to convey comparisons, epithets, to reinforce the meaning of certain words. The word *vel'(n')s* 'the devil' and some of its synonyms are chosen as a distinctive, but quite common substitute for a personal name or are used as an address (addressing a person). Usually, such descriptions are related to a person's energy and otherness or changes in his/her behaviour patterns.

KEYWORDS: Samogitian daily discourse, names of mythological creatures, names of devil, euphemisms.
